

Compensation for the Detention of Innocent People (Emphasis on the Role and Position of Judicial Officers)^۱

Ali Aghababaie Bakhshayesh^۱, Batool Pakzad^۲, Mohammad-Ali Mahdavi Sabet^۳, Mansour Rahmdel^۴

Received: ۰۰۰۰/۰۰/۶۶ Accepted: ۲۰۲۱ ۶/۱۱

Abstract

Background and objectives: The impermissibility of the detention of individuals is a fundamental rule based on the principle of respect for their freedom. But, sometimes the detention of citizens suspected of committing crimes provided by law, if the legal conditions are met, is necessary to protect public order and interests. Some detainees face a restraining order or an acquittal after a preliminary investigation, and justice is required to compensate them during their detention. The purpose of this article is to review the conditions, measures and criteria for compensation for wrongful or unjustified detention. The fundamental question is: how is the scope and standard of responsibility of the government, the judiciary or judicial officers determined to compensate for damages resulting from unlawful detention?

Methodology: The research method in this article is descriptive-analytical and the legal context and procedures related to the consideration of compensation for unjustified detentions will be analyzed and evaluated, and the challenges in the Iranian criminal justice system will be revealed.

Findings and results: Detention of persons is carried out by the order of a judicial official and by judicial officers. The principle of judicial independence requires law enforcement officers and other judicial officers to presume a detention order. However, after the issuance of a restraining order or acquittal of the detainee on the charge for which he was detained, the damages resulting from the detention must be compensated. The main challenge in compensating innocent detainees is the lack of a precise criterion for assessing the extent of the damage and how to compensate. The results of this study indicate that there is no precise and convincing criterion for determining and evaluating the amount of damage inflicted on persons whose innocence is proven after detention.

^۱ This article is adapted from PhD dissertation of Dr. Ali Aghababaie Bakhshayesh under the supervision of Dr. Batool Pakzad and Dr. Mohammad Ali Mahdavi Sabet entitled as "Compensation of innocent detainees in Iranian criminal law with a look at international documents and procedures."

^۲ PhD Candidate in Criminal Law and Criminology, Faculty of Law, Theology and Political Science, Science and Research Branch, Islamic Azad University, Tehran, Iran.

^۳ Assistant Professor, Department of Criminal Law and Criminology, Faculty of Humanities, North Tehran Branch, Islamic Azad University, Tehran, Iran (Corresponding Author). Email: D.b.pakzad@gmail.com

^۴ Assistant Professor, Department of Criminal Law and Criminology, Faculty of Law, Theology and Political Science, Science and Research Branch, Islamic Azad University, Tehran, Iran.

^۵ Assistant Professor, Department of Criminal Law and Criminology, Faculty of Law, Central Tehran Branch, Islamic Azad University, Tehran, Iran.

Copyright © ۰۰۰۰ Journal of Research Police Science. This is an open-access article distributed under the terms of the Creative Commons Attribution-noncommercial ۴.۰ International License which permits copy and redistribute the material just in noncommercial usages provided the original work is properly cited.

فصلنامه پژوهش‌های دانش انتظامی، سال بیست و دوم، شماره ۴، زمستان ۱۳۹۹

صص ۲۲۶-۲۰۱

جبران خسارت‌های ناشی از بازداشت افراد بی تقصیر

(با تاکید بر نقش و جایگاه ضابطین دادگستری)^۱

علی آقابابایی بخشایش^۲، بتول پاکزاد^۳، محمدعلی مهدوی ثابت^۴، منصور رحمدل^۵

تاریخ دریافت: ۹۹/۰۷/۲۵ تاریخ پذیرش: ۹۹/۱۰/۰۲

چکیده

زمینه و هدف: عدم جواز بازداشت اشخاص، قاعده‌ای بنیادین و مبتنی بر اصل احترام به آزادی آنهاست. اما گاهی بازداشت شهروندانِ مظنون به ارتکاب جرائم پیش‌بینی شده در قانون — در فرض تحقق شرایط قانونی، برای صیانت از نظم و منافع عمومی ضرورت دارد. برخی از بازداشت‌شدگان پس از انجام تحقیقات مقدماتی با قرار منع پیگرد یا حکم برائت مواجه می‌شوند و عدالت ایجاب می‌نماید که خسارت وارد بر آنها در دوران بازداشت جبران شود. هدف از این مقاله، بررسی شرایط، تدابیر و معیارهای جبران خسارت ناشی از بازداشت‌های ناروا یا ناموجه می‌باشد. پرسش اساسی این است که قلمرو و معیار مسئولیت دولت، مقام قضایی یا ضابطین دادگستری در جبران خسارت ناشی از بازداشت‌های ناروا چگونه تعیین می‌شود؟

روش شناسی: روش پژوهش در این مقاله، توصیفی — تحلیلی است و زمینه قانونی و تشریفات مربوط به رسیدگی به درخواست جبران خسارت ناشی از بازداشت‌های ناروا و ناموجه تحلیل و ارزیابی خواهد شد و از رهگذر آن چالش‌های موجود در نظام عدالت کیفری ایران نمایان خواهد شد.

یافته‌ها و نتایج: بازداشت اشخاص با دستور مقام قضایی و از سوی ضابطین دادگستری انجام می‌شود. اصل استقلال قضایی ایجاب می‌نماید که مأمورین انتظامی و سایر ضابطین قضایی، دستور بازداشت را قانونی فرض کنند. اما پس از صدور قرار منع پیگرد یا برائت شخص بازداشت‌شده از اتهامی که بخاطر آن بازداشت شده، خسارت ناشی از بازداشت باید جبران شود. چالش اصلی در موضوع جبران خسارت بازداشت‌شدگان بی تقصیر فقدان معیار دقیق برای ارزیابی میزان خسارت وارده و

۱. این مقاله مستخرج از رساله دکتری آقای علی آقابابایی بخشایش به راهنمایی خانم دکتر بتول پاکزاد و دکتر محمدعلی مهدوی

ثابت با عنوان «جبران خسارت بازداشت‌شدگان بی تقصیر در حقوق کیفری ایران با نگاهی به اسناد و رویه بین‌المللی» می‌باشد.

۲. دانشجوی دکتری رشته حقوق کیفری و جرم‌شناسی، دانشکده حقوق، الهیات و علوم سیاسی، واحد علوم و تحقیقات، دانشگاه آزاد اسلامی، تهران، ایران.

۳. استادیار گروه حقوق کیفری و جرم‌شناسی، دانشکده علوم انسانی، واحد تهران شمال، دانشگاه آزاد اسلامی، تهران، ایران.

(نویسنده مسئول) Email: D.b.pakzad@gmail.com

۴. استادیار گروه حقوق کیفری و جرم‌شناسی، دانشکده حقوق، الهیات و علوم سیاسی، واحد علوم و تحقیقات، دانشگاه آزاد اسلامی،

تهران، ایران.

۵. استادیار گروه حقوق کیفری و جرم‌شناسی، دانشکده حقوق، واحد تهران مرکزی، دانشگاه آزاد اسلامی، تهران، ایران.

نحوه جبران آن است. نتایج این پژوهش دلالت بر آن دارد که معیار دقیق و قانع کننده ای برای تعیین و ارزیابی میزان خسارت وارده بر اشخاصی که بیگناهی آنها پس از بازداشت ثابت می شود، وجود ندارد.

کلید واژه ها: بازداشت ناروا، عدالت کیفری، ضابطین دادگستری، استقلال قضایی، فرایند رسیدگی، جبران خسارت

مقدمه

جرم به نظم و منافع عمومی آسیب وارد میکند. وقوع جرم صرف نظر از شدت و ضعف آن، موجب مداخله نظام عدالت کیفری جهت اعاده نظم و پاسداری از منافع عمومی خواهد شد. نظام قضایی تا زمان انتساب قطعی اتهام ممکن است اقدامات تامینی خاصی را برای پیشگیری از فرار متهم، از بین بردن ادله و مدارک مرتبط با جرم ارتكابی و برای در دسترس بودن متهم بکار گیرد.

یکی از ابزارهای نظام عدالت کیفری برای تحقق اهداف یاد شده، بازداشت متهم است که با لحاظ شرایط قانونی و در موارد خاص انجام می شود. بازداشت موقت شدیدترین قرار تأمین کیفری است؛ زیرا متهم را از محیط جامعه و محل زندگی و شغل خود دور نگاه می دارد و خسارت های مادی و معنوی متعددی را به او وارد می کند. بازداشت موقت موجب محرومیت متهم از آزادی و حضور در خانواده و قرار گرفتن موقت در محیط زندان می شود. به همین دلیل در نظام های دادرسی کیفری، از جمله مواد ۲۳۷ تا ۲۳۹ قانون آیین دادرسی کیفری ایران، به مقوله بازداشت موقت با دقت خاصی نگریسته شده است و سعی شده که بازداشت اشخاص در موارد محدود و از جمله با حفظ شأن و کرامت متهم انجام شود. امکان استفاده از جایگزینها یا تبدیل قرار بازداشت به سایر تأمین های کیفری نیز پیش بینی شده است.

بازداشت متهم در صورتی جایز است که مطابق ضوابط مندرج در قانون صورت گیرد. گاهی دستور بازداشت مطابق قانون است، اما ممکن است اقدام مأموران اجرا غیر قانونی محسوب شود. به طور مثال، اگر مرجع قضایی متهمی را مطابق قانون به زندان معرفی کند اما مأموران او را به جای دیگری غیر از اماکن و مؤسسات تحت نظر سازمان زندانها ببرند و در آنجا توقیف کنند، نفس بازداشت قانونی است، اما کیفیت و نحوه

اجرای آن غیر قانونی است؛ همین طور، اگر مأمورین یا مقامات مجری بازداشت یا مقامات قضائی، حقوق بنیادین فرد بازداشت شده را نقض کنند و این امر سبب استمرار و طولانی شدن بازداشت شود یا شرایط بازداشت مغایر کرامت انسانی باشد، «بازداشت ناروا» تلقی می‌شود.

قانونگذار ایران بدون آن که قواعدی برای تعریف و احصای موارد بازداشت ناروا و ناموجه در قانون آیین دادرسی کیفری وضع نماید، بر مفهوم «بازداشت منتهی به رفع اتهام» تمرکز نموده و مواد چندی را به چگونگی جبران خسارت اختصاص داده است. اما در خصوص ارزیابی و نحوه تعیین میزان خسارت معیاری بیان نشده است. به نظر میرسد فقدان سنجه ای دقیق برای ارزیابی میزان خسارت چالش اساسی فراروی بازداشت شدگان بی تقصیر است. مطالعه تطبیقی برای آشنایی با معیارهای کشورهای دیگر خالی از فایده نیست.

بازداشت غیرقانونی اشخاص توسط مقامات قضایی یا ضابطین دادگستری از حیث اصول و قواعد حاکم با توقیف غیرقانونی شهروندان توسط اشخاص فاقد سمت قابل مقایسه نمی‌باشد و این دو از قواعد متفاوتی تبعیت می‌کنند زیرا توقیف غیرقانونی توسط غیر مقامات می‌تواند اتهاماتی همچون آدم‌ربایی و توقیف غیرقانونی با مجازات سنگین را متوجه مرتکب نماید که موضوع بحث این مقاله نمی‌باشد.

می‌توان گفت بین بازداشت غیرقانونی و غیرموجه این تفاوت وجود دارد که در بازداشت غیرموجه ممکن است اقدامات مقامات قضایی در سلب آزادی از متهم مطابق ادله‌ی موجود در پرونده و مطابق موازین، صورت گرفته ولی نهایتاً به این نتیجه رسیده‌اند که متهم بی گناه بوده حال آنکه در بازداشت غیرقانونی از ابتدا سلب آزادی از متهم خلاف قانون بوده است.

مفهوم بازداشت غیرقانونی اخص از مفهوم بازداشت غیرموجه است و هرگونه بازداشت غیرقانونی شامل بازداشت غیرموجه هم می‌شود ولی هرگونه بازداشت غیرموجه شامل

بازداشت غیرقانونی نمی‌شود. چون بازداشت غیرموجه قانونی تلقی می‌شود و هر شخص دیگری در جایگاه مقام بازداشت کننده قرار داشت احتمالاً به همان نحوی عمل می‌کرد که وی عمل کرده است (رحمدل، جلد دوم، ۱۳۹۷: ۱۲۸).

مبانی نظری

عبارت «بازداشت ناروا» مفهومی عام‌تر از بازداشت غیرقانونی یا بازداشت شخص بی‌گناه دارد. بازداشت با حبس متفاوت است؛ زیرا حبس در یک محل بسته و برای مدت زمان نسبتاً طولانی‌تر انجام می‌شود، اما بازداشت تنها دستگیر کردن و تحت محافظت و مراقبت قرار دادن برای مدت نسبتاً کوتاهی است. به علاوه، زندانی کردن اشخاص نیاز به صدور حکم و در اغلب موارد قطعی شدن آن یا مجوز صریح قانونی و قضایی دارد؛ اما بازداشت افراد تحت شرایطی و برای مدت محدودی توسط ضابطین دادگستری نیز امکان پذیر است. امری که می‌تواند به بازداشت غیرقانونی منتهی شود.

منظور از «بازداشت ناروا» به قرینه مواد ۲۵۵ و ۲۵۶ قانون آیین دادرسی کیفری، هر نوع توقیف شخص متهم توسط مراجع قضایی یا قانونی ذی صلاح می‌باشد که بعدها با صدور حکم برائت یا قرار منع تعقیب نه تنها بی‌گناهی شخص بازداشت شده، اثبات شود، بلکه احراز گردد که شخص وی با اقداماتی که انجام داده (اعم از فعل یا ترک فعل) در انجام یا استمرار بازداشت تأثیری نداشته است. بنابراین:

۱. بازداشت ناروا، تنها به توقیف شهروندان توسط مراجع ذی صلاح قانونی (تحت نظر قرار گرفتن توسط ضابطان دادگستری در جرائم مشهود و حداکثر به مدت ۲۴ ساعت) و قضایی ارتباط دارد و شامل توقیف اشخاص، توسط افراد فاقد صلاحیت بازداشت مردم، نمی‌شود. از این رو و برای مثال، هرگاه در اجرای مفاد تبصره یک ماده ۴۵ قانون آیین دادرسی کیفری، مرتکب جرم مشهود، چند ساعت توسط مردم دستگیر و تا رسیدن ضابطان دادگستری نگهداری شود از شمول آنچه که محل بحث ما می‌باشد، خارج است. همچنین بازداشت افراد توسط اشخاص فاقد صلاحیت، در هر حال جرم بوده و واجد عنوان کیفری آدم ربایی و توقیف غیر قانونی می‌باشد.

۲. اثبات بی‌گناهی شخص بازداشت شده، لزوماً به معنای ناروا بودن بازداشت وی نمی‌باشد. زیرا همان گونه که ماده ۲۵۶ قانون آیین دادرسی کیفری تصریح دارد، چه بسا شخص بازداشت شده با «خودداری از ارایه اسناد و مدارک و ادله بی‌گناهی خود»، کمک به فراری دادن مرتکب جرم یا فراهم کردن موجبات بازداشت ناحق خود، زمینه بازداشت خویش را فراهم کرده باشد. هرگاه، هر کدام از این سه مورد در مورد شخص بازداشت شده صدق کند، به موجب ماده ۲۵۶ قانون آیین دادرسی کیفری، مستحق جبران خسارت نخواهد بود.

۳. قانونگذار، بازداشت ناروای شخص توسط مراجع ذیصلاح را تحت شرایطی در ماده ۵۷۵ قانون مجازات اسلامی (تعزیرات) جرم اعلام کرده است. بنابراین امکان مطالبه خسارت ناشی از بازداشت ناروا، به هیچ وجه نافی صدق عنوان کیفری و مجرمانه نسبت به فعل ارتكابی یا اعمال مجازات انتظامی در مورد مقامات قضائی مستقر در دادسرا یا دادگاه نیست. ماده ۵۷۵ قانون مجازات اسلامی (تعزیرات) مقرر می‌دارد: «هرگاه مقامات قضائی یا دیگر مامورین ذیصلاح بر خلاف قانون دستور توقیف یا دستور بازداشت یا تعقیب جزائی یا قرار مجرمیت کسی را صادر نمایند، به انفصال دائم از سمت قضائی و محرومیت از مشاغل دولتی به مدت پنج سال محکوم خواهند شد.» جبران خسارت ناشی از بازداشت مبتنی بر اقدامات مندرج در ماده مذکور بر عهده دولت نیست و شاکی خصوصی تحت عنوان دعوی ضرر و زیان ناشی از جرم باید علیه مرتکب اقامه دعوا نماید». در موارد مشمول ماده فوق، جبران خسارت حاصل از بازداشت در نظام حقوقی ایران بر عهده دولت قرار نگرفته و فقط تحت عنوان دعوی ضرر و زیان ناشی از جرم، از طریق دادگاه حقوقی یا کیفری از خود مرتکب (مقام متخلف) قابل مطالبه است.

در مقاله‌های متعدد از جمله مقاله خانم الهام حیدری با عنوان «مبانی و جایگاه قانونی جبران خسارات ناشی از بازداشت ناموجه در دادرسی کیفری ایران» و مقاله دکتر

منصور رحمدل، با موضوع «جبران خسارت متهم توسط دولت در فرایند عدالت کیفری ایران»؛ دکتر شاملو و مجید مرادی با عنوان «خسارت‌زدایی از مظنونان، متهمان و محکومان بیگناه: جایگاه حقوقی» و مقاله محمدباقر مقدسی و ابراهیم رضاعلی‌زاده با عنوان «جبران خسارت متهمان بازداشت شده بی‌گناه در نظام عدالت کیفری ایران و فرانسه» که در زمره منابع این مقاله نیز می‌باشند، جنبه‌های مختلف موضوع بازداشت ناروا بررسی گردیده است. تفاوت مقاله حاضر با نوشته‌های پیشین این است که مقاله حاضر به طور خلاصه به موضوع جایگاه خسارت‌زدایی از بازداشت متهم بی‌گناه در رویه قضایی پرداخته و معیارها و شرایط مطالبه خسارت ناشی از بازداشت ناروا را به بحث می‌گذارد که در آثار دیگر بررسی نشده است.

پیشینه ممنوعیت بازداشت ناروا

منع بازداشت غیرقانونی مستند به اصول قانون اساسی جمهوری اسلامی ایران می‌باشد که خود حکایت از اهمیت موضوع دارد. به موجب اصل ۳۲ قانون اساسی: «هیچ کس را نمی‌توان دستگیر کرد مگر به حکم و ترتیبی که قانون معین می‌کند». این امر حکایت از اهمیت موضوع برای مقنن ایرانی دارد. چراکه نباید افراد در معرض بازداشت‌های فراقانونی یا غیرقانونی یا بازداشت‌هایی که امکان دارد آشکارا خلاف حقوق بشر تلقی شده یا خطا بودن تصمیم عجولانه در مورد آنها آشکار باشد، قرار داشته باشند.

به موجب قوانین موضوعه کنونی، باید در مورد بازداشت موقت متهم در مهلت مقرر قانونی تعیین تکلیف شود و چنانچه خارج از مواعد قانونی بدون دلیل قانونی متهم در بازداشت بماند، عمل مقام صادرکننده قرار، مصداق بارز بازداشت غیرقانونی بوده و برابر قانون با مقام یا شخص بازداشت‌کننده برخورد خواهد شد. در ادامه اصل سی و دوم قانون اساسی آمده است: «در صورت بازداشت، موضوع اتهام باید با ذکر دلایل بلافاصله کتباً به متهم ابلاغ و تفهیم شود و حداکثر ظرف مدت بیست و چهار ساعت

پرونده مقدماتی به مراجع صالحه قضائی ارسال و مقدمات محاکمه، در اسرع وقت فراهم گردد. متخلف از این اصل طبق قانون مجازات می‌شود.»

قانون آیین دادرسی کیفری و قوانین دیگر در راستای اجرای این اصل مقررات عادی مرتبطی را وضع کرده‌اند. از جمله اینکه در صورت بازداشت شخص، وی باید از علت توقیف خود و نیز موضوع اتهام مطلع شده و کتباً این امر به وی ابلاغ شود. به علاوه باید ظرف ۲۴ ساعت پرونده مقدماتی برای متهم تشکیل گردیده و به مراجع قضایی ذی صلاح ارسال گردد.

این مهم در مواد ۴۶، ۹۲، ۱۸۹، ۲۴۰، ۲۴۱ و ۲۴۲ قانون آیین دادرسی کیفری به خوبی مشهود است و قانونگذار با حساسیت، توقیف متهم برای مدت بیش از ۲۴ ساعت را نزد ضابطان دادگستری و قضات منع و درباره نحوه ادامه بازداشت نیز تعیین تکلیف می‌کند. همچنین جهت جلوگیری از بازداشت‌های متوالی، مقررات شایان توجهی وضع نموده است.

علاوه بر این، در اصل ۱۷۱ قانون اساسی جمهوری اسلامی ایران، جبران خسارت ناشی از اشتباه یا تقصیر قاضی و دادگستری پیش‌بینی شده که می‌تواند شامل حال شخصی که به ناروا بازداشت شده نیز بشود.

در سطح بین‌المللی، به موجب ماده ۹ میثاق بین‌المللی حقوق مدنی و سیاسی، شخصی که به طور غیرقانونی دستگیر یا بازداشت یا زندانی شده باشد، حق مطالبه جبران خسارات وارده را خواهد داشت. با توجه به اینکه میثاق مذکور به عنوان قانون داخلی در کشورمان به تصویب رسیده، حتی در فرض نبود مقررات خاص راجع به بازداشت ناروا در قانون آیین دادرسی کیفری، می‌توانست برای مطالبه خسارت ناشی از این نوع از بازداشت مورد استناد قرار گیرد.

در بند (۵) از ماده ۵ کنوانسیون اروپایی حقوق بشر (۱۹۵۰م) تصریح شده که توقیف هر شخص بزه‌دیده‌ای برخلاف قانون باشد، می‌تواند خسارت ناشی از آن را مطالبه کند.

در واقع، با توجه به این دو مقرر حقوق بشری، مطالبه خسارت ناشی از بازداشت ناروا، به عنوان یکی از مصادیق حقوق بنیادین بشر محسوب می‌گردد که برای هر شخصی که مشمول این نوع از بازداشت شده باشد، وجود خواهد داشت.

جبران خسارت ناشی از اشتباه یا تقصیر قاضی در ماده ۵۸ قانون مجازات اسلامی (مصوب ۱۳۷۰) نیز مقرر شده بود. در حال حاضر، قانون جدید مجازات اسلامی و نیز قانون آیین دادرسی کیفری دارای مقررات دقیق و مشخصی برای جبران ضرر و زیان ناشی از بازداشت‌های ناروا می‌باشد.^۱

در کنوانسیون آمریکایی حقوق بشر (۱۹۶۹) در ماده ۱۰، حق مطالبه خسارت ناشی از اشتباه قضایی در تعیین و اجرای مجازات به رسمیت شناخته شده است. قوانین داخلی کشورهای که عهدنامه‌های فوق را پذیرفته‌اند، به طور صریح یا ضمنی دارای مقرراتی حسب مورد برای جرم‌انگاری، اعلام به عنوان تخلف انتظامی یا جزئیات و تشریفات طرح دعوی مسئولیت مدنی ناشی از بازداشت ناروا می‌باشد.

در حقوق فرانسه، به موجب ماده ۱۴۹ قانون آیین دادرسی کیفری این کشور، جبران خسارت ناشی از بازداشت، پس از صدور قرار منع تعقیب دادر، رأی براءت دادگاه جنایی یا رأی براءت سایر مراجع کیفری پیش‌بینی شده است (شایگان و آشوری: ۱۳۹۷: ۵۴). به نظر می‌رسد که قانون آیین دادرسی کیفری کشورمان نیز در پذیرش اصل امکان جبران خسارت ناشی از بازداشت ناروا و نیز در بیان شرایط لازم برای مطالبه خسارت و تشریفات آن به قانون آیین دادرسی کیفری فرانسه نظر داشته است (شایگان و آشوری: ۱۳۹۷: ۵۰).

نظام عدالت کیفری فرانسه از سال ۱۹۷۰ و قانون آیین دادرسی کیفری ایران به طور دقیق و رسمی، از زمان تصویب قانون آیین دادرسی کیفری در سال ۱۳۹۲ و اجرایی

۱. از جمله مواد ۲۵۵ تا ۲۶۱ قانون آیین دادرسی کیفری و آیین‌نامه مربوط به آن و ماده ۲۷۶ قانون آیین دادرسی کیفری و ماده ۵۷۵ قانون مجازات اسلامی (تعزیرات).

شدن آن از سال ۱۳۹۴ جبران خسارت ناشی از بازداشت متهمان بی‌گناه را به رسمیت شناخته است. در فرانسه، با تصویب قانون تضمین آزادی‌های فردی شهروندان در ۱۷ ژوئیه ۱۹۷۰ چنین حقی برای متهمی که به ناروا بازداشت شده، به رسمیت شناخته شده است. مواد مختلف این قانون به موجب قانون آیین دادرسی کیفری مصوب ۲۰۰۰ و ۲۰۰۴ فرانسه اصلاح شده است (مقدسی و رضاقلی زاده، ۱۳۹۷: ۸۵).

لزوم جبران خسارت از متهم را می‌توان از جلوه‌های عدالت ترمیمی در نظام کیفری مدرن تلقی کرد (رحمدل، ۱۳۹۷: ۱۱۵). به عبارت دیگر، فرایند دادرسی نباید مورد سوء استفاده قرار گیرد و نتیجتاً نباید متهمی که احراز می‌شود مجرم نبوده، متحمل زیان‌هایی گردد که به ناحق به وی وارد شده و باید جبران خسارت شایسته‌ای از وی به عمل آید. این منطق در تمامی نظام‌های عدالت کیفری وجود دارد و به همین دلیل، جبران خسارت ناشی از بازداشت غیرقانونی در کشورهای که دارای قوانین پیشرفته جزایی می‌باشند، به رسمیت شناخته شده است. در حقوق ایالات متحده به موجب ماده ۹۷ از قانون راجع به بازداشت غیرقانونی، برای شخصی که بدون مجوز قانونی اقدام به دستگیری، بازداشت یا توقیف شخص دیگر می‌نماید، مجازات پیش‌بینی شده است.^۱ اداره کمیساریای عالی حقوق بشر سازمان ملل متحد،^۲ اصول مفصلی را در قالب ۳۹ ماده در خصوص حمایت از همه اشخاص در برابر هر نوع بازداشت یا زندانی شدن مقرر کرده است.^۳

در حقوق بریتانیا، ضمن بندهای ۲۴ الی ۲۸ قانون پلیس و ادله کیفری،^۴ شرایطی مقرر شده که در صورت تحقق همه آنها، بازداشت افراد توسط پلیس قانونی بوده و در غیر این صورت، بازداشت غیرقانونی می‌باشد. این شرایط شامل ظن قوی پلیس بر مشارکت

^۱ U.S. Code § ۷۷۷. Art. ۷۷. Unlawful detention

^۲ Office of the United Nations High Commissioner for Human Rights

^۳ Body of Principles for the Protection of All Persons under Any Form of Detention or Imprisonment.

^۴ UK Police and Criminal Evidence Act ۴۴۴۴.

یا معاونت مظنون در ارتکاب جرم، وجود قراین و شواهد کافی بر ضرورت بازداشت شخص، ضرورت کافی برای در اختیار داشتن متهم توسط پلیس برای بازجویی و انجام تحقیقات، اعلام سریع ادله و جهات بازداشت به شخص بازداشت شده و اختیار و صلاحیت قانونی مأمور پلیس در انجام بازداشت می باشد.

وجود چنین قید و شرط هایی برای بازداشت اشخاص در قوانین کیفری، تا حدودی می تواند نقش پیشگیرانه داشته و می تواند از دستگیری و بازداشت اشخاص توسط پلیس در بسیاری از موارد جلوگیری کند. البته حتی در مواقعی هم که بحث جبران خسارت مطرح نباشد، پلیس با ضمانت اجرای کیفری «بازداشت غیرقانونی» مواجه بوده است. ضمن اینکه در بحث مسئولیت مدنی، با تحقق سایر شرایط و احراز بازداشت غیرموجه و غیرقانونی، در صورت اثبات رابطه میان ورود خسارت مستقیم ناشی از رفتار مجرمانه موصوف پلیس، جبران خسارات نیز از آن طریق قابل مطالبه و پیگیری بوده است. بنابراین صرف وضع این ماده قانونی به تنهایی و به صورت نوآورانه در پیشگیری از بازداشت غیرقانونی موثر نخواهد بود.

در بحث از مصادیق بازداشت غیرقانونی می توان اضافه کرد که فعل مرتکب می تواند شامل سلب آزادی شخصی (آزادی تن) به صورت فعل مادی مثبت با در اختیار گرفتن شخص در محلی که در آنجا بوده باشد، جلوه گر شود، هر چند مدت زمان آن کوتاه باشد. در واقع بازداشت غیرقانونی بر هر اقدام نامتعارفی که موجب سلب آزادی تن یک شخص، ولو برای مدت محدود گردد، می تواند صدق کند.

روش تحقیق

روش تحقیق در این پژوهش، مبتنی بر روش توصیفی - تحلیلی است و داده ها از منابع کتابخانه ای گردآوری شده اند. تا در حد امکان، از مطالعه تطبیقی در سایر نظام های حقوقی هم بهره گرفته شود. در خصوص اصالت این مقاله و نیز سابقه پژوهشی مربوط به آن لازم به ذکر است که هر چند که الهام حیدری (۱۳۹۶: ۵۸-۳۷) در مقاله ای با عنوان «مبانی و جایگاه قانونی جبران خسارات ناشی از بازداشت ناموجه در دادرسی

کیفری ایران»، به بررسی خسارتهای ناشی از بازداشت غیرموجه پرداخته و باقر شاملو و مجید مرادی (۱۳۹۳: ۲۴۸-۲۱۳) با عنوان «خسارت زدایی از مظنونان، متهمان و محکومان بی گناه؛ جایگاه حقوقی، فرایند عملی» و بعضی منابع دیگر، برخی از جنبه‌های موضوع مورد بررسی قرار گرفته است، با این حال این مقاله به طور خاص به بررسی جنبه‌های حقوق بشری موضوع، از جمله میثاق بین‌المللی حقوق مدنی و سیاسی و نیز شرایط شکلی و ماهوی جبران خسارت پرداخته و سپس به طور دقیق، چگونگی جبران خسارت و نیز انواع خسارات قابل جبران را به طور مشخص بررسی کرده و سپس راهکارهای عملی قابل اجرا در نظام حقوقی کشورمان را ارائه داده است. ضمناً این مقاله با تأکید بر موارد ادعای مسئولیت ضابطین قضائی برای جبران خسارت حاصل از بازداشت، ضوابط مربوط به مسئولیت احتمالی ضابطین را بررسی نموده و راهکارهای عملی و اجرایی برای نظام حقوقی و قضایی کشورمان ارائه داده است.

یافته‌های پژوهش

شرایط مطالبه خسارت ناشی از بازداشت ناروا

مواد ۲۵۵ الی ۲۶۱ قانون آیین دادرسی کیفری و آیین‌نامه شیوه رسیدگی و اجرای آرای کمیسیون‌های استانی و ملی جبران خسارت ناشی از بازداشت (مصوب ۱۳۹۵/۱۰/۰۱ رئیس قوه قضائیه)، شرایط و تشریفات که تحقق و رعایت آنها برای مطالبه زیان ناشی از بازداشت ناروا ضرورت دارد را مقرر داشته‌اند. شرایط و تشریفات به تفکیک بررسی می‌شوند. بررسی رویه قضایی نشان می‌دهد که محاکم در پذیرش دعوای مطالبه خسارت، اکراه دارند و این دسته از دعاوی، با وجود ساز و کار ویژه پیش‌بینی شده در قانون، به‌ندرت به نتیجه رسیده‌اند. در بند ۴ همین مقاله ذیل «جایگاه خسارت زدایی از بازداشت متهم بی‌گناه در رویه قضایی»، مستندات این ادعا از رویه قضایی آمده است.

با توجه به مواد ۲۵۵ تا ۲۶۱ قانون آیین دادرسی کیفری و آیین‌نامه مربوط به آن، شرایط مطالبه زیان در اثر بازداشت ناروا را به شرح زیر می‌توان خلاصه کرد:

۱. تحقق بازداشت

شخص در صورتی می‌تواند مدعی زیان شود که واقعاً بازداشت شده باشد. بازداشت مفهوم عرفی داشته و به معنای توقیف شدن شخص به نحوی که محروم از آزادی و در محل بسته قرار گیرد، می‌باشد. مدت بازداشت از این حیث اهمیتی نداشته و می‌تواند از یک ساعت تا چندین روز یا ماه یا سال باشد.

در این تحلیل، خسارت ناشی از بازداشت کمتر از ۲۴ ساعت و پیش از تفهیم اتهام که توسط ضابطین دادگستری انجام می‌شود نیز در صورت تحقق سایر شرایط نیز قابل مطالبه است. بنابراین، همان‌گونه که سابقاً نیز گفته شد، توقیف شخص باید برای مدت متعارفی باشد که عرفاً بتوان به آن عنوان بازداشت را اطلاق کرد.

۲. اثبات ناروایی بازداشت

وفق ماده ۲۵۵ ق.آ.د.ک، ناروایی بازداشت با صدور حکم براءت یا قرار منع تعقیب از سوی مرجع قضایی صالح تحقق می‌یابد. به نظر می‌رسد که ناروایی بازداشت می‌تواند در موارد بسیار خاص و استثنایی با صدور قرار موقوفی تعقیب نیز تحقق یابد. ماده ۱۳ قانون آیین دادرسی کیفری مواردی که در آن قرار موقوفی تعقیب صادر می‌شود را مشخص کرده است. برای مثال، هرگاه متهم در جریان دادرسی کیفری که منجر به بازداشت ناروای وی شده، فوت نماید و قرار موقوفی تعقیب صادر گردد؛ چه بسا بعدها مسلم گردد که وی بی‌گناه بوده و شایسته قرار بازداشت نبوده است. در چنین حالتی باید ورثه وی حق داشته باشند که خسارت ناشی از بازداشت ناروای وارده به مورث خود را مطالبه کنند.

ارایه رأی براءت یا قرار منع تعقیب یا در موارد خاصی قرار موقوفی تعقیب از سوی شخص بازداشت شده، برای احراز ناروایی بازداشت ضرورت دارد. وفق تبصره ماده ۸ آیین‌نامه، باید تصویر مصدق این رأی یکی از پیوست‌های درخواست جبران خسارت باشد. در صورتی که علت صدور قرار منع تعقیب، عدم پیگیری شکایت از جانب شاکی بوده یا علت آن، فقد ادله اثباتی کیفری باشد، به نظر می‌رسد که شاکی می‌تواند

از مجوز قانونی مذکور در مواد ۲۷۶ الی ۲۷۸ قانون آیین دادرسی کیفری برای پیگیری مجدد موضوع استفاده کند. در این صورت، هرگاه بازداشت شخص در راستای پیگرد مجدد مرتکب ضرورت داشته باشد، نمی‌توان آن را از مصادیق بازداشت بدون مجوز محسوب داشت.

به موجب این مواد قانونی: «در صورت نقض قرار منع تعقیب و صدور قرار جلب به دادرسی توسط دادگاه، بازپرس مکلف است متهم را احضار و موضوع اتهام را به او تفهیم کند و با اخذ آخرین دفاع و تأمین مناسب از وی، پرونده را به دادگاه ارسال نماید» (ماده ۲۷۶ قانون آیین دادرسی کیفری). همچنین «در صورت نقض قرار موقوفی تعقیب، بازپرس مطابق مقررات و صرف نظر از جهتی که علت نقض قرار موقوفی تعقیب است، به پرونده رسیدگی و با انجام تحقیقات لازم، تصمیم مقتضی اتخاذ می‌کند.» (ماده ۲۷۷ قانون آیین دادرسی کیفری).

«هرگاه به علت جرم نبودن عمل ارتكابی، قرار منع تعقیب صادر و به هر دلیل قطعی شود، نمیتوان بار دیگر متهم را به همان اتهام تعقیب کرد. هرگاه به علت فقدان یا عدم کفایت دلیل، قرار منع تعقیب صادر و در دادسرا قطعی شود، نمی‌توان بار دیگر متهم را به همان اتهام تعقیب کرد، مگر پس از کشف دلیل جدید که در این صورت، با نظر دادستان برای یکبار قابل تعقیب است و اگر این قرار در دادگاه قطعی شود، پس از کشف دلیل جدید به درخواست دادستان می‌توان او را برای یکبار با اجازه دادگاه صالح برای رسیدگی به اتهام، تعقیب کرد. در صورتی که دادگاه، تعقیب مجدد را تجویز کند، بازپرس مطابق مقررات رسیدگی می‌کند» (ماده ۲۷۸ قانون آیین دادرسی کیفری).

۳. عدم تأثیر فعل زیان‌دیده

«یکی از موضوعاتی که از دیرباز در حقوق مسئولیت مدنی مطرح بوده است، دخالت زیان‌دیده و تقصیر او در ورود زیان به او و تأثیر آن بر دعوای مسئولیت مدنی است. در حقوق رم، در فرضی که زیان‌دیده مرتکب تقصیر می‌شد، از دریافت هر نوع خسارت

محروم می‌شود، بدون اینکه نوع و میزان دخالت او در وقوع زیان بررسی شود» (کاظمی، ۱۳۹۱: ۷۹). امروزه هرچند این دیدگاه سنتی تعدیل شده اما در خصوص بازداشت ناروا می‌توان تأثیر فعل زیان‌دیده در عدم امکان مطالبه خسارت ناشی از بازداشت را بررسی کرد.

به تصریح ماده ۲۵۶ قانون آیین دادرسی کیفری، هرگاه علی‌رغم صدور رأی برائت یا منع تعقیب شخصی که برای مدتی تحت بازداشت بوده، احراز شود که بازداشت وی ناشی از خودداری از ارائه اسناد، مدارک و ادله بی‌گناهی خود یا اقدام وی برای فراری دادن مرتکب جرم و نتیجتاً در مظان اتهام قرار دادن خود باشد یا اینکه به هر جهت دیگری به ناحق زمینه بازداشت خویش را فراهم کرده باشد، مستحق جبران خسارت نخواهد بود. موارد مذکور در سه بند اول ماده ۲۵۶ ق.آ.د.ک، از قواعد مسئولیت مدنی خارج نیست (کاتوزیان، ۱۳۸۶: ۲۷۸). زیرا در همه مواردی که اثبات شود فعل زیان دیده باعث خسارت شده، رابطه سببیت میان عامل زیان (دستگاه قضایی) و زیان دیده (شخص بازداشت شده)، قطع می‌شود.

اما مورد دیگری که به موجب بند (ت) ماده ۲۵۵ قانون آیین دادرسی کیفری، شخص بازداشت شده را شایسته جبران خسارت ناشی از بازداشت ناروا نمی‌سازد، این است که وی «همزمان به علت قانونی دیگر بازداشت باشد». در این حالت، چون به هر حال شخص مذکور به جهت دیگری تحت بازداشت بوده و توقیف ناروای او عملاً تأثیری در بازداشت قبلی وی ندارد، امکان مطالبه خسارت وجود نخواهد داشت.

البته باید توجه داشت که هرگاه شخص با تبدیل قرار بازداشت قبلی به قرار دیگر یا صدور رأی برائت یا منع پیگرد برای بازداشت قبلی شایسته آزادی باشد، اما بازداشت ناروایی که بعداً انجام شده مانع از آزادی وی باشد، می‌تواند مطالبه خسارت کند. زیرا تمام شرایط قانونی و ارکان مسئولیت مدنی محقق شده است.

در واقع، در هر مورد که ادعای بازداشت ناروا شود، به نظر می‌رسد که برای نهاد بازداشت کننده قانون نظریه تقصیر را به عنوان مبنای مسؤولیت مدنی پذیرفته است. بدین معنا که بازداشت کننده مسؤول بازداشتی که ناروایی آن اثبات گردیده نمی‌باشد، مگر اینکه تقصیر وی در اعمال قوانین و مقررات و یا بی‌توجهی به حقوق متهم - شخص بازداشت شده - احراز شود. بنابراین، بار اثبات بی‌تقصیری (حتی در فرض برائت یا منع تعقیب متهم/ زیان دیده) برعهده بازداشت کننده قرار ندارد؛ بلکه این زیان دیده از بازداشت ناروا است که باید اثبات کند، تمام شرایط مقرر در قانون برای اثبات ناروایی بازداشت وی و از سوی دیگر، استحقاق وی برای مطالبه خسارت ناشی از بازداشت ناروا وجود دارد. در غیر این صورت، حتی اگر بی‌جهت بودن بازداشت اثبات گردد، جبران خسارتی از بازداشت شونده صورت نمی‌گیرد.

پذیرش این استدلال منطبق با ماده یک قانون مسؤولیت مدنی و در راستای این حقیقت است که بالاخره حقوق کیفری باید ابزارهای قانونی خود را برای تعقیب متهمین و بزهکاران و مظنونین در اختیار داشته باشد و نمی‌توان با این ادعا یا با طرح این بحث که به یکی از دهها متهم تحت بازداشت، زیان ناروایی وارد شده که نهاد بازداشت کننده در آن تخلف یا تقصیری نداشته، از بازداشت بزهکاران احتمالی یا مظنونین جلوگیری یا خودداری نمود. به هر حال، تفسیر مقررات مربوط به ضرورت جبران خسارت ناشی از بازداشت ناروا نیز باید با درک درستی از این حقیقت صورت گیرد و نباید در تفسیر این موضوع به نفع زیان‌دیده از بازداشت، تفریط و زیاده‌روی شود.

بعلاوه قاعده «لاضرر و لاضرر» در حقوق اسلام و در سایر احکام اسلامی حکومت دارد، بدین معنی که هر گاه بین اجرای حکم با قاعده «لاضرر» تراحمی ایجاد شود باید این قاعده را حاکم دانست (نک: ولیدی، ۱۴۱). در روایت زراره از امام باقر(ع) راجع به قضیه «سَمْرَةَ بن جُنْدَب» که به روایت «لاضرر» نیز معروف است (نک: حر عاملی، ۳۴۱) و در بسیاری از کتب فقهی نیز به مسأله خسارت معنوی اشاره شده است (نک: شیخ

انصاری، ۲/۲۴۶). همچنین ضرر را عبارت از فوت چیزی که انسان آن را واجد است - خواه نفس باشد یا عرض یا مال یا عضوی از اعضای بدن - دانسته‌اند (نک: نجفی خوانساری، ۲/۱۹۸).

تشریفات مطالبه خسارت ناشی از بازداشت ناروا

مواد ۲۵۷ الی ۲۶۱ قانون آیین دادرسی کیفری، و آیین‌نامه آن، تشریفات مفصلی را برای مطالبه خسارت ناشی از بازداشت ناروا مقرر کرده است. بر فرض که شرایط ماهوی درخواست خسارت فراهم باشد، زیان دیده باید فرایند و تشریفات خاصی را طی کند تا بتواند خسارت دریافت نماید. اولین نکته، تعیین مهلت برای درخواست جبران خسارت است که طبق ماده ۲۵۷، شخص بازداشت شده باید ظرف شش ماه از تاریخ ابلاغ رأی قطعی بی‌گناهی خود، درخواست جبران خسارت را به کمیسیون استانی تقدیم کند. این کمیسیون طبق ماده ۲ آیین‌نامه در حوزه قضایی استانی تشکیل می‌شود و در صورت ضرورت و صلاحدید رئیس قوه قضاییه می‌تواند شعب مختلفی داشته باشد.

۱. ضرورت تقدیم درخواست!

۱. نظریه شماره ۷/۹۳/۹۱۲ مورخ ۹۳/۴/۱۸ اداره کل حقوقی قوه قضائیه: طبق ماده ۲۵۵ قانون آیین دادرسی کیفری مصوب ۱۳۹۲/۱۲/۴، هر کسی که توسط مرجع قضایی در جریان تحقیقات مقدماتی و دادرسی به هر علت بازداشت می‌شود، در صورت صدور حکم برائت یا منع تعقیب در مورد وی، با رعایت مقررات ماده ۱۴ این قانون می‌تواند خسارت ایام بازداشت خود را از دولت مطالبه کند. مطالبه خسارت مذکور مستلزم تقدیم دادخواست نیست و جبران خسارت مذکور طبق ماده ۲۵۹ قانون یاد شده به عهده دولت است. در مواد بعدی این قانون (مواد ۲۵۷ الی ۲۶۱) نحوه اعتراض شخص بازداشت شده و مرجع رسیدگی به اعتراض وی (کمیسیون ملی جبران خسارت) مشخص شده است. البته پیش‌بینی مقنن در خصوص شیوه و چگونگی جبران خسارت فرد بیگناه، بازداشت شده نافی حق مراجعه فرد مزبور به بانک یا فردی که به طور غیر مجاز افتتاح حساب نموده است به منظور مطالبه خسارت نخواهد بود. بدیهی است در صورت جبران خسارت شخص بیگناه بازداشت شده از سوی دولت که صرفاً مربوط به خسارت ناشی از بازداشت است، بر اساس مواد قانونی فوق‌الذکر، این امر مانع مراجعه دولت به مسئول نهایی در پرداخت خسارت (بانک یا سایر اشخاص) حسب مورد نخواهد بود.

رسیدگی به ادعای خسارت در کمیسیون به موجب درخواست جبران خسارت به عمل می‌آید. ماده ۸ آیین‌نامه بر این امر دلالت دارد که این درخواست باید کتبی و حاوی مندرجات الزامی مشخصی باشد که در ماده ۸ آمده است. از جمله مشخصات کامل هویتی، مذهبی، نشانی کامل و تلفن همراه، شعبه بازداشت کننده و شعبه صادرکننده قرار منع تعقیب یا رأی برائت قطعی، مدت بازداشت و میزان و نوع خسارات وارده باید در درخواست جبران خسارت نوشته شده و تصویری مصدق از رأی بی‌گناهی (اعم از قرار منع پیگرد یا رأی برائت) به آن پیوست شده باشد.

درخواست جبران خسارت، علی‌الاصول از طریق سامانه خدمات قضایی الکترونیکی ثبت و ارجاع می‌شود. مگر اینکه این امکان در حوزه قضایی یک استان وجود نداشته باشد که در این صورت دفتر کمیسیون مکلف است درخواستهای رسیده را ثبت کرده و رسیدی با قید تاریخ دقیق به متقاضی بدهد (ماده ۱۰ آیین‌نامه) علاوه بر مندرجات الزامی مقرر در ماده ۸ آیین‌نامه، درخواست جبران خسارت باید حسب مورد به صورت الکترونیکی یا سنتی توسط درخواست کننده امضاء شود (تبصره ۱) ماده ۱۰ آیین‌نامه). با توجه به محدودیت زمانی شش‌ماهه برای طرح ادعای خسارت، ثبت الکترونیکی یا دریافت رسید کاغذی ثبت درخواست، تاریخ اقامه دعوی جبران خسارت ناشی از بازداشت ناروا محسوب شده و موجب قطع مرور زمان می‌شود (تبصره ۲) ماده آیین‌نامه). در صورتی که درخواست متقاضی، تمام یا برخی از مندرجات الزامی مقرر در آیین‌نامه را نداشته باشد، وفق ماده ۱۳ آیین‌نامه به وی اخطار رفع نقص داده شده و ده روز از تاریخ ابلاغ اخطار فرصت داده می‌شود تا نقایص را برطرف نماید. «چنانچه در مهلت مقرر اقدام به رفع نقص ننماید، مراتب توسط مدیر دفتر به رییس کمیسیون مربوط جهت اتخاذ تصمیم منعکس می‌گردد» (ماده ۱۳ آیین‌نامه).

۲. فرایند رسیدگی در کمیسیون

کمیسیون استانی با سه نفر از قضات دادگاه تجدیدنظر به انتخاب رئیس قوه قضائیه به درخواست رسیدگی می‌کند. وفق ماده ۱۲ آیین‌نامه، تشکیل جلسه با حضور متقاضی خسارت الزامی نیست، اما اگر کمیسیون آن را ضروری تشخیص دهد، با تعیین وقت جلسه رسیدگی و دعوت از متقاضی و نماینده صندوق، اقدام به رسیدگی می‌نماید. هر چند که عدم حضور ایشان مانع از رسیدگی و اتخاذ تصمیم نمی‌باشد. با توجه به اینکه کمیسیون سه نفره استانی باید اصل ورود یا عدم ورود خسارت به متقاضی جبران خسارت و میزان خسارت را مورد بررسی و حکم قرار دهد، قاعدتاً این کمیسیون ممکن است نیاز به ارجاع امر به کارشناسی داشته باشد. زیرا برای مثال، اگر بازداشت شده ناروا، یک پزشک متخصص باشد، تعیین خسارت وارده ناشی از بازداشت ناروا نیاز به اظهار نظر متخصص (کارشناس) داشته و با خسارات وارده به یک شخص بیکار یا معتاد بازداشت شده، قابل مقایسه نمی‌باشد. بنابراین اگرچه در قانون آیین دادرسی کیفری و نیز آیین‌نامه پیش‌بینی نشده، اما کمیسیون سه نفره و حتی کمیسیونی که در مقام اعتراض اقدام به رسیدگی می‌کند، در صورت ضرورت می‌تواند موضوع را به کارشناس ارجاع نماید.

در صورتی که دعوت به جلسه دادرسی یا اخطاریه پرداخت هزینه کارشناسی یا ابلاغ رأی کمیسیون لازم باشد، این ابلاغ علی‌القاعده به صورت الکترونیکی انجام می‌گیرد. فرایند ابلاغ از طریق همان سامانه‌ای است که برای ابلاغ اوراق قضایی وجود دارد (ماده ۱۴ آیین‌نامه).

رأی کمیسیون باید به صورت مستند و مستدل صادر شده و از جمله شامل نوع و میزان جبران خسارت باشد. بدین معنا که جبران خسارت وارده ناشی از بازداشت آن اتخاذ می‌شود و به صورت الکترونیکی ابلاغ می‌گردد.

۳. فرایند اعتراض به رأی راجع به خسارت ناشی از بازداشت ناروا

در صورتی که درخواست جبران خسارت مطروحه از سوی شخص بازداشت شده توسط کمیسیون سه نفره استانی رد شود، آن شخص می‌تواند ظرف بیست روز از تاریخ

ابلاغ آن رأی در کمیسیون ملی جبران خسارت که متشکل از رئیس دیوان عالی کشور یا یکی از معاونین وی و دو نفر از قضات دیوان عالی کشور به انتخاب رئیس قوه قضائیه می‌باشد، به این تصمیم اعتراض کند. رأی کمیسیون مذکور که به نوعی مرجع تجدیدنظر می‌باشد، قطعی است (ماده ۲۵۸ قانون آیین دادرسی کیفری). اینکه قانونگذار مرجع اعتراض عالی رتبه‌ای در سطح رئیس دیوان عالی کشور یا قضات آن دیوان برای اعتراض به آرای صادره در خصوص خسارت ناشی از بازداشت ناروا مقرر داشته، اقدامی شایسته تحسین می‌باشد. اما با دو ایراد عمده روبروست: اول اینکه عموماً رئیس دیوان عالی کشور فرصت کافی برای شرکت در این کمیسیون را نداشته و آن را به معاون یا نماینده خویش محول می‌کند. دوم اینکه لحن ماده ۲۵۸ قانون آیین دادرسی کیفری و آیین‌نامه مربوط دلالت بر این امر دارد که رسیدگی در کمیسیون اعتراضی که در دیوان عالی کشور تشکیل می‌شود، یک رسیدگی ماهوی است. امری که در بسیاری از موارد خارج از شأن دیوان عالی کشور بوده و قابل تایید نمی‌باشد.

جلسه کمیسیون تجدیدنظر با اکثریت اعضا تشکیل شده و صدور رأی نیز با اکثریت آرای حاضرین انجام می‌گیرد. «چنانچه به هر علت از جمله رد اعضاء کمیسیون، جلسه از اکثریت بیفتد، عضو علی‌البدل جهت تکمیل اعضای کمیسیون، جانشین عضو اصلی خواهد بود» (تبصره ماده ۱۶ آیین‌نامه).

در صورتی که رأی کمیسیون استانی یا کمیسیون ملی دارای ابهام یا اجمال باشد، رفع ابهام با مرجع صادرکننده آن رأی خواهد بود (ماده ۱۹ آیین‌نامه).

۴. جایگاه خسارت‌زدایی از بازداشت متهم بی‌گناه در رویه قضایی

بررسی رویه قضایی نشان می‌دهد که هرچند که درخواست جبران خسارت ناشی از بازداشت ناروا در بسیاری از موارد به جهت عدم تحقق شرایط جبران خسارت (رأی شماره ۹۷/۳۴/ک خ مورخ ۱۳۹۸/۱۰/۰۲ کمیسیون جبران خسارت استان تهران)؛ عدم اعلام میزان خسارت از جانب زیان‌دیده (رأی شماره ۹۷/۲۷/ک خ مورخ ۱۳۹۸/۰۹/۲۳ کمیسیون جبران خسارت استان تهران)؛ عدم رفع نقص از جانب زیان‌دیده در

درخواست جبران خسارت (رأی شماره ۹۷/۳۶/ک خ مورخ ۱۳۹۷/۱۲/۲۰ کمیسیون جبران خسارت استان تهران)؛ عدم ارایه حکم برائت قطعی (رأی شماره ۹۷/۲۶/ک خ مورخ ۱۳۹۸/۰۹/۲۳ کمیسیون جبران خسارت استان تهران)؛ اقدام خارج از مهلت قانونی (رأی شماره ۹۸/۱۲/ک خ مورخ ۱۳۹۸/۱۲/۲۱ کمیسیون جبران خسارت استان تهران) به نتیجه‌ای نینجامیده و قرار رد درخواست مطالبه خسارت صادر گردیده است. با این حال، شعبه اول کمیسیون جبران خسارت استان مازندران به موجب دادنامه ۹۷۰۹۹۷۲۰۶۴۱۰۰۰۱ «مستنداً به مواد ۲۵۵ با لحاظ ماده ۱۴، ۲۵۷، ۲۵۸، ۲۵۹ و ۲۶۰ از قانون آیین دادرسی کیفری اصلاحی ۱۳۹۴ پیرامون خسارات مادی ایام بازداشت (۲۴۷ روز) حکم به پرداخت ۸۶,۴۵۰,۰۰۰ ریال و پیرامون خسارات معنوی (کسر حیثیت و اعتبار) به درج حکم اعتذار در جراید کثیرالانتشار صادر» می‌نماید.

استدلال این رأی از جمله بر این اساس بوده است که در قوانین داخلی از جمله در قانون مسئولیت مدنی و قوانین ماهوی دیگر به این مهم پرداخته شده است. لیکن در مواد ۲۵۵ تا ۲۶۱ قانون آیین دادرسی کیفری ۱۳۹۴ قانونگذار به صورت ضابطه‌مند و با ساختار تعریف شده و شیوه اجرای آن نیز در آیین نامه مورخ ۹۵/۱۰/۴ [رئیس قوه قضائیه] تصریح گردیده است. اسناد فراملی از جمله بند ۵ ماده ۹ از میثاق حقوق مدنی و سیاسی مصوب ۱۹۶۶ که مقنن ایرانی متعاقباً در راستای ماده ۹ از قانون مدنی آن را تصویب و اکنون در حکم قانون محسوب می‌گردد و پاراگراف یکم از اعلامیه سازمان ملل در باره اصول بنیادی دادگستری برای بزه دیدگان و قربانیان سوء استفاده از قدرت (پیوست قطعنامه ۳۰/۳۴ مجمع عمومی سازمان ملل) به این مهم اشاره شده است.

مفاد رأی فوق در خصوص جبران خسارت از شخصی که به ناروا بازداشت شده، موضعی قابل دفاع بوده و باید جایگاه آن با صدور آرای مشابه در رویه قضایی تقویت گردد

۵. اجرای رأی جبران خسارت ناشی از بازداشت ناروا

اگر رأی مبنی بر جبران خسارت ناشی از بازداشت ناروا صادر شود، مراتب پس از صدور و دستور اجرا، حداکثر ظرف ده روز برای پرداخت خسارت به صندوقی که برای این منظور در وزارت دادگستری تشکیل گردیده و بودجه آن هر سال از محل بودجه کل کشور تأمین می‌شود، اعلام می‌گردد (ماده ۲۶۰ ق.آ.د.ک).

برای اجرای رأی مبنی بر جبران خسارت، صدور اجرائیه لازم نیست و دستور اجرا توسط رئیس کمیسیون مربوط کفایت می‌کند. «صندوق در صورت وجود اعتبار مکلف است حداکثر ظرف یک ماه از تاریخ اعلام کمیسیون نسبت به پرداخت خسارت اقدام نماید» (ماده ۲۳ آیین‌نامه).

۶- مسئولیت ضابطان دادگستری برای جبران خسارات ناشی از بازداشت ناروا

مسئله مهم دیگری که در مورد خسارت‌زدایی از قربانیان بازداشت‌های ناروا در نظام عدالت کیفری باید مورد بحث و بررسی دقیق قرار گیرد، حدود مسئولیت ضابطان دادگستری در جبران خسارات حاصل از این قبیل بازداشت‌ها است. در این مورد، پیش از هر چیز باید توجه داشت که ضابط دادگستری مادام که وظیفه خود را با صداقت و از روی حسن نیت انجام می‌دهد، مسئول خسارات حاصل از اشتباهات ناخواسته خود در ارائه گزارش به مقام قضائی یا مسئول سوء تفسیر یا سوء برداشت احتمالی از گزارش خود که منتهی به صدور قرار منتهی به بازداشت شخص بیگناه شده باشد نیست. علت این ادعا این است که ضابط فقط در صورتی مسئول است که در ادای وظیفه تقصیری مرتکب شده باشد یا گزارش مغرضانه یا توأم با سوء نیت ارائه دهد، و گرنه چون گزارش ضابط فقط از رهگذر تصمیم قضائی می‌تواند در بازداشت شدن متهم مؤثر باشد، تصمیم قضائی لاجرم رابطه سببیت میان گزارش ضابط و سلب آزادی از متهم بیگناه را قطع میکند و لذا مسئولیتی متوجه گزارش دهنده نخواهد بود. طبق ماده ۲۵۹ قانون آیین دادرسی کیفری، در صورتی که دولت اقدام به جبران خسارت فرد بازداشت شده نماید، لیکن معلوم شود که بازداشت بر اثر گزارش یا اعلام مغرضانه جرم بوده،

میتواند به مسئول نهایی (مثلاً ضابطی که گزارش خلاف واقع داده باشد) مراجعه و مبالغ پرداختی به زیان‌دیده را از او استیفا نماید.

در مواردی که ضابط دادگستری بر حسب دستور مقام قضائی اقدام به سلب آزادی یا انتقال متهم به زندان می‌نماید، مسئولیت در هیچ موردی متوجه ضابط نیست، زیرا حتی اگر غیر قانونی بودن دستور جلب یا قرار توقیف صادره از سوی مقام قضائی به اثبات رسد، مسئولیت از باب سبب اقوی از مباشر بر عهده مقام قضائی مقصر یا متخلف است. ضابط اجازه ندارد قانونی یا غیر قانونی بودن دستور قضائی را زیر سؤال ببرد، چرا که چنین کاری به منزله مداخله در امر قضا و بر خلاف اصل استقلال دستگاه قضائی و اصل تفکیک قوا خواهد بود. در عین حال، اگر ضابط دادگستری رأساً و بدون دستور قضائی در غیر جرایم مشهود، کسی را جلب یا توقیف کند یا زائد بر مدت قانونی (۲۴ ساعت) در حالت «تحت نظر» قرار دهد، مسئولیت کیفری و مدنی ناشی از توقیف غیر قانونی را عهده‌دار خواهد بود.

نتایج:

در حقوق ایران، قبل و بعد از انقلاب اسلامی موضوع جبران خسارت ناشی از بازداشت قانونی منتهی به برائت یا منع تعقیب پیش‌بینی نشده بود؛ لیکن از محتوای قانون آیین دادرسی کیفری می‌توان استنباط کرد تهیه کنندگان قانون با توجه به اسناد بین‌المللی حقوق بشر، اعم از میثاق حقوق مدنی و سیاسی، اعلامیه جهانی حقوق بشر و قوانین سایر کشورها نسبت به مسأله از این گونه متهمان گامی اساسی برداشته و چنانچه در طول مراحل فرایند کیفری اعم از دادسرا و دادگاه، بی‌گناهی متهم محرز شود وی می‌تواند خسارت را مطالبه کند. جای تردید نیست که قانون آیین دادرسی کیفری با محدود کردن بازداشت موقت، تا حدود زیادی از کثرت توقیفهای غیرموجه کاسته است و وجود ضمانت جبران خسارت، امری بازدارنده در خودداری از صدور قرار بازداشت بی‌رویه نیز می‌باشد. همچنین دستگاه قضائی در اعمال عدالت از خطا مصون نبوده و عظمت و بزرگی دستگاه عدالت در آن است که پس از آن که اقدامات ضروری را در

پیشگیری از ارتکاب اعمال مجرمانه و خطا به عمل آورد تلاش کند در خصوص مواردی که به جلوگیری از آن قادر نبوده است جبران خسارت کند.

به نظر ما، نقیصه مهم مقررات موجود، پیوند دادن غیر ضروری موضوع جبران خسارت ناشی از بازداشت به موضوع بی‌گناهی متهم است؛ از یک سو، چه بسا متهمی که به طور غیر قانونی و ناموجه بازداشت می‌شود، در نهایت بی‌گناه اعلام نشود؛ مثل اینکه به دلیل شمول موارد موقوفی تعقیب از بازداشت آزاد شود یا اینکه به تشخیص دادگاه، فقط مرتکب جرم نسبتاً کم‌اهمیتی شده باشد که به هیچ وجه نتواند بازداشت او را توجیه کند؛ از سوی دیگر، بازداشت اشخاص برای جلوگیری از فرار یا مخفی شدن آنها یا در راستای سایر اهداف مقرر در قانون آیین دادرسی کیفری، همیشه نباید صرفاً به این خاطر که متهم در نهایت تبرئه گردیده، ناموجه قلمداد شود. بنابراین، پیشنهاد می‌شود ملاک در قابل جبران بودن خسارت ناشی از بازداشت، غیر قانونی یا ناعادلانه بودن بازداشت صورت گرفته باشد، به نحوی که کمیسیون در هر موردی که بازداشت را غیر قانونی یا خودسرانه یا ناعادلانه تشخیص دهد و به این نتیجه برسد که عدم جبران خسارت دور از عدالت خواهد بود، قطع نظر از نوع رأی یا قرار نهایی صادره در پرونده کیفری، بتواند حکم به جبران خسارت بدهد. پذیرش این پیشنهاد، حقوق ما را به رعایت کامل بند «۵» ماده ۹ میثاق بین‌المللی حقوق مدنی و سیاسی نزدیک‌تر خواهد ساخت.

پیشنهادهای:

از توجه به مراتب فوق‌الذکر می‌توان گفت از جمله اقدامات اصلاحی که قانونگذار باید انجام دهد به شرح زیر می‌باشد:

۱. پیش‌بینی جبران خسارت در فرضی که بازداشت متهم متناسب با اتهام وی نباشد، هر چند متهم تبرئه نشده باشد،
۲. متناسب سازی جبران خسارت با شخصیت متهم و پایگاه اجتماعی وی. طبیعتاً سلب آزادی از فرد بیکار برابر با سلب آزادی از فردی که دارای شغل مهم

اجتماعی می‌باشد و بواسطه بازداشت از درآمد ناشی از شغل مزبور بی‌بهره است دارای ارزش یکسان نیست. تدوین راهکاری در قانون که جبران خسارت با شغل و شخصیت شخصی که ناروا بازداشت شده، تناسب داشته باشد، در قوانین و مقررات مربوط ضروری است.

۳. تسری مقررات مربوط به جبران خسارت به خسارات معنوی؛ از آن جهت که ماده مربوطه در ق.آ.د.ک از این حیث از صراحت کافی برخوردار نمی‌باشد. سپاسگزاری:

از دیدگاه قرآن مجید، تشکر و سپاسگزاری باعث تربیت و تکامل انسان هاست بنابراین به مصداق جمله معروف «من لم یشکر المخلوق لم یشکر الخالق» نویسنده مسئول برخورد لازم می‌داند از کلیه متخصصان و خبرگان حوزه حقوق کیفری و جرم‌شناسی و بالأخص از اساتید محترم راهنما و مشاور رساله دکتری خود که در انجام این مقاله مرا یاری نموده‌اند، صمیمانه تشکر و قدردانی نماید.

منابع:

- ۱) قرآن کریم.
- ۲) رحمدل، منصور. (۱۳۹۷). آیین دادرسی کیفری، جلد دوم، چاپ سوم، ۱۳۹۷، انتشارات دادگستر.
- ۳) ژوردن، پاتریس. (۱۳۸۲). اصول مسئولیت مدنی، ترجمه و تحقیق: مجید ادیب، چاپ اول، تهران، نشر میزان.
- ۴) کاتوزیان، ناصر. (۱۳۸۶). الزام‌های خارج از قرارداد (ضمان قهری)، چاپ هفتم، تهران، انتشارات دانشگاه تهران.
- ۵) نجفی ابرندآبادی، علی حسین. (۱۳۸۷). مختصر جرم‌شناسی (خلاصه مباحث جرم‌شناسی دکتر نجفی ابرندآبادی)، تدوین مجتبی جعفری، (بی‌نا).
- ۶) ب. مقالات فارسی و قوانین و مقررات مربوط:

- ۷) آیین‌نامه شیوه رسیدگی و اجرای آرای کمیسیون‌های استانی و ملی جبران خسارت ناشی از بازداشت (مصوب ۱۳۹۵/۱۰/۰۱ رئیس قوه قضائیه).
- ۸) حیدری، الهام. (۱۳۹۶). مبانی و جایگاه قانونی جبران خسارات ناشی از بازداشت ناموجه در دادرسی کیفری ایران. پژوهشنامه حقوق کیفری، ۱۵: ۵۸-۳۷.
- ۹) رحمدل، منصور. (تابستان [۱۳۹۷]). جبران خسارت متهم توسط دولت در فرایند عدالت کیفری ایران، فصلنامه دیدگاه‌های حقوق قضایی، ۸۲: ۱۳۳-۱۱۳.
- ۱۰) شاملو، باقر و مرادی، مجید. (زمستان [۱۳۹۳]). خسارت‌زدایی از مظنونان، متهمان و محکومان بیگناه: جایگاه حقوقی، فرایند عملی. ۸۸: ۲۴۸-۲۱۳.
- ۱۱) شایگان، اسماعیل و آشوری، محمد. (تابستان [۱۳۹۷]). نظام حقوقی جبران خسارت ناشی از بازداشت متهمان بی‌گناه، فصلنامه پژوهش حقوق کیفری، دوره ۶، ۲۳: ۷۹-۴۷.
- ۱۲) کاظمی، محمود. (بهار [۱۳۹۱]). اثر فعل زیان دیده بر مسئولیت مدنی عامل زیان، فصلنامه دیدگاه‌های حقوق قضایی، دوره ۱۷، ۵۷: ۱۰۴-۷۹.
- ۱۳) مقدسی، محمدباقر و رضاقلی‌زاده، ابراهیم. (تابستان [۱۳۹۷]). جبران خسارت متهمان بازداشت شده بی‌گناه در نظام عدالت کیفری ایران و فرانسه، پژوهش حقوق کیفری، دوره ۶، ۲۳: ۱۱۱-۸۱.
- ۱۴) عاملی، محمدبن حسن [جر عاملی — ۱۴۰۲ ه.ق.]، وسائل الشیعه الی تحصیل مسائل الشریعه، دار احیاء التراث العربیه، بیروت.
- ۱۵) نجفی خوانساری، موسی بن محمد (۱۳۸۵)، منیه الطالب فی شرح المکاسب، تقریرات محمدحسین نائینی، مرتضوی، نجف.

۱۶) Body of Principles for the Protection of All Persons under Any Form of Detention or Imprisonment. (۱۹۸۸). G.A. res. ۴۳/۱۷۳, annex, ۴۳ U.N. GAOR Supp. (No. ۴۹) at ۲۹۸, U.N. Doc. A/۴۳/۴۹.

۱۷) Exoneration and the Road to Compensation: The Tim Cole Act and Comprehensive. Compensation for Persons Wrongfully Imprisoned, Texas Wesleyan Law Review, Vo. ۱۷, ۲۰۱۰-۲۰۱۱.

۱۸) U.S. Code §۸۹۷. Art. ۹۷. Unlawful detention.

۱۹) UK Police and Criminal Evidence Act ۱۹۸۴.

